

Ірина Ярошенко

кандидат мистецтвознавства,

доктор філософії, доцент

Прикарпатського національного

університету ім. В.Стефаника

РОЗВИТОК ДИРИГЕНТСЬКО-ХОРОВОЇ КУЛЬТУРИ

ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У ХІХ ст.

(Історичний аспект)

Диригентсько-хорова культура Західної України - явище цікаве, самобутнє і водночас малодосліджене, яке зароджувалось і розвивалось разом із зародженням і розвитком церковного та світського (самодіяльного і професійного) хорового музикування в Галичині впродовж усього ХІХ століття.

В українській науці проблема розвитку диригентсько-хорової культури у Західній Україні порушувалась у працях М.Білинської, Й.Волинського, Р. Горака, І.Гриневецького, М.Загайкевич, Л.Мазепи, С.Павлишин, М.Пономаренка, С.Процика, М.Черепанина та ін. У пропонованій статті, що присвячується згаданій проблемі, автор прагне зробити ще один поступальний крок саме у цьому напрямку, тобто розглянути розвиток диригентсько-хорової культури Західної України у ХІХ ст. в історичному аспекті. Про важливість такої постановки проблеми свідчить політична історія західноукраїнських земель.

Відомо, що Україна східною своєю частиною належала до Російської імперії, а західна була колонією Австро-Угорщини. Відсутність державності, низький матеріальний рівень життя населення, дискримінаційні дії як російських, так і австро-угорських правителів щодо української мови, письменства і взагалі освіти народу не могли негативно не вплинути на становлення української національної культури. Її розвиток гальмувала також і національна політика австрійської монархії, яка протиставляла поляків і українців тим, що наділяла польських поміщиків, що володіли більшою частиною земель Галичини, особливими привілеями. Польська шляхта вважала Галичину своєю вотчиною і поряд з

онімеченням, котре послідовно проводилось австрійськими урядовцями, школою та іншими державними установами, українське населення до того ж силоміць ополячувалось.

Аналогічне становище було і в Буковині, де таку ж колонізаторську політику щодо українців проводили румунські бояри.

Загальновідомо, що безпосередньо перед Першою світовою війною 76 відсотків українського населення Галичини було неписьменним. Злидні не дозволяли дітям українців здобувати вищу освіту, окрім богослов'я. Саме тому багато діячів української культури були священиками.

Тож вихід у світ у 30-х роках XIX століття альманаху "Русалка Дністрова", подвижницька діяльність "Руської трійці", передовсім М.Шашкевича, убезпечили розвиток просвітницького руху в Галичині.

"Весна народів" 1848 року не лише призвела до скасування панщини і створення зародків конституційного ладу в Австрійській імперії, а й сприяла пробудженню національної свідомості українського народу Галичини, Буковини, Закарпаття.

Важливою подією у культурному житті Західної України було заснування 1848 року освітнього товариства "Галицько-Руська лютиця". А "Головна Руська Рада" та "Собор руських учених", що відбулися в цьому ж році, стали першими форумами української громадськості, які порушили питання про державну самостійність українського народу, злуку єдинокровних братів від "Сяну до Дону" та розвиток національної культури і освіти. Виникають культурні осередки у Коломиї, Перемишлі, Станіславі, Чернівцях та інших містах і містечках.

У 1861 році у Львові організовується товариство "Руська бесіда", при якому з часом (1864 р.) відкривається театр, а в 1868 році проходить Перше загальне зібрання товариства "Просвіта", на якому було фактично започатковано діяльність цієї громадської організації в Україні. Першим головою "Просвіти" з 1868 по 1870 рр. був А.Вахнянин. Серед активних діячів товариства зустрічаємо таких відомих діячів культури, як: Х.Алчевська, М.Аркас, В.Барвінський, О.Барвінський, І.Воробкевич, Л.Глібов, Я.Головацький, Б.Грінченко, М.Драгоманов, І.Карпенко-

Карий, О. Колесса, О. Кониський, І. Крип'якевич, М. Коцюбинський, М. Куліш, Б. Лепкий, М. Лисенко, Марко Вовчок, О. Нижанківський, І. Нечуй-Левицький, І. Огієнко, В. Пачовський, М. Старицький, В. Стефаник, В. Східний, І. Труш, Л. Українка, Ю. Федькович, Ів. Франко, Г. Хоткевич, А. Чайковський, В. Шашкевич (син М. Шашкевича), Д. Яворницький та ряд інших.

Однак культурному поступу в Західній Україні великої шкоди завдавала боротьба різних політичних партій і угруповань, що точилась серед місцевої української інтелігенції.

Так, якщо народовці вели боротьбу за народну літературну мову, за єднання з Наддніпрянською Україною, активно пропагуючи творчість Т. Г. Шевченка, то москвофіли з погордою ставилися до народної, "хлопської" мови і мистецтва й намагалися ввести в літературу штучне "язичіє", що становило суміш церковнослов'янських, польських та українських слів.

Початок інтенсивного розвитку професійної церковної та світської музики в Галичині припадає саме на першу половину XIX століття.

У 1826 році у Львові син В.-А. Моцарта Франц Ксавер Моцарт (1791-1844) засновує "Музичне Товариство св. Цецилії", котре "у період свого найбільшого розквіту систематично влаштовувало хорові концерти, в яких інколи брало участь близько 300 виконавців" [7, 9]. У 1838 році тут же організовується друге музичне об'єднання "Товариство сприяння музиці". Схожі мистецькі об'єднання були створені і в Чернівцях ("Співацьке товариство", 1859; "Товариство сприяння музичному мистецтву", 1862, яке на той час очолював видатний музикант А. Гржималі; "Чоловіче співацьке товариство", 1872). Розвивалися також польські музично-хорові товариства, такі, як, приміром, чоловічий хор "Лютня" у Львові та інші.

Однак усі ці офіційні музичні осередки служили цілям німецької культурної експансії і зовсім не цікавились станом розвитку української національної культури. Тому духовні запити місцевого українського населення, його музичні потреби могли бути задоволені лише шляхом самодіяльного і домашнього побутового музикування. Саме "в побутовому музикуванні особливо пишно

розцвів хоровий спів, чому сприяла його демократичність, доступність і, зрештою, традиційний потяг українського народу до хорової пісні" [7, 10]. За спогадами М.Вахнянина про мистецьке життя м. Перемишля 50-х років XIX ст., хорова музика постійно побутувала в сім'ях Раствавецьких, Леонтовичів, Сінкевичів, Менцінських, Вітошинських, Лаврівських, Носелевичів, Кордасевичів та інших. Тож не дивно, що початок західноукраїнської хорової музики пов'язаний саме із зародженням і розвитком так званої "перемишльської школи", початок діяльності якої припадає на час заснування у Перемишлі кафедрального хору (1829 р.) за ініціативою перемишльського єпископа І.Снігурського.

Перші спроби створення хору при Перемишльському соборі відносяться до 1828 року. Однак через недосвідченість диригента В. Курянського вони закінчились невдало. Тоді І.Снігурський запрошує на посаду керівника хору диригента А.Нанке з Брно, що в Моравії. Під його орудою в перший день Великодня 1829 року відбувається перший виступ хору, програма якого в основному була побудована на творах Д.Бортнянського. Саме ця дата - не лише дата народження перемишльського хору, але й дата народження "усього українського музичного життя у Галичині, одна з великих дат в історії нашої новішої культури", - зазначає дослідник В.Кудрик [11, 84]. Знаменним було й те, що у цьому концерті в складі хору співали два майбутні композитори і хорові диригенти - основоположники "перемишльської школи" Михайло Вербицький - в альтях та Іван Лаврівський - в сопрано.

1830 року Нанке запрошує з м. Брно баса В.Серсавія, який допомагає йому в роботі з хором. Серсавія працював з кожною партією окремо, засвоюючи матеріал, а Нанке проводив загальні репетиції.

У репертуарі хору, крім церковної, малася й світська музика, зокрема хорові твори віденських класиків та їхніх сучасників. Здебільшого це були чоловічі хори, які пізніше ставали за взірць для галицьких композиторів, що своєю творчістю склали українську світську хорову літературу. Слава про блискучі успіхи молодого хору рознеслася по всій Галичині. Небуденним було й те, що в хорі

замість переважно одноголосного ірмолоїного співу, що побутував тоді в Галичині (так званої "Єрусалимки"), з перших днів широко культивувався європейський чотириголосний фігуральний, або "партесний" спів, основи якого почали вивчати вихованці духовних семінарій, а також гімназисти. Про важливість цієї справи свідчить і те, що один із колишніх членів хору, диригент Іван Хризостом Сінкевич друкує у часописі "Бесіда" свою працю "Начало нотного пінія в Галицькой Руси" [3].

Однак активний період перемишльського хору тривав недовго. Обтяжений приватними і лекціями, А. Нанке не приділяв йому належної уваги, а в 1833 році взагалі залишив його. Серсавія, який змінив Нанке, а пізніше Л.Седляк, який став керувати хором після смерті Серсавія (1853 р.) і значно знизили творчий рівень колективу.

На час свого заснування перемишльський кафедральний хор налічував 13 співаків і 5 солістів. У школі, яка існувала при хорі, нарівні зі співом учні вивчали теорію музики та основи диригування. Тут навчались 24 учні. Термін навчання був спочатку один рік, а пізніше - два. Кращі учні по закінченні школи могли навчатись співу у звичайних парафіяльних школах. Проте основним завданням була підготовка співаків для церковних хорів. Для історії музики Західної України велике значення має становлення творчих особистостей визначних учнів школи: М.Вербицького та І.Лаврівського, а також І.-Х.Сінкевича, А.Гелитовича, П.Любовича, М.Рудковського. Щодо вагомості діяльності музичної школи при кафедральному соборі у Перемишлі необхідно зазначити, що М. Вербицький назвав її "Малою консерваторією". Ця школа була осередком хорового багатоголосся, хорового професіоналізму та диригентсько-хорового виконавства, а її учні - першими організаторами хорових гуртків у Львові (Яків Неронович), Чернівцях (Іван Хризостом Сінкевич), Мукачевому (Костянтин Матезонський).

Охарактеризуємо, бодай коротко, етапи життя і діяльності видатних вихованців Перемишльської школи, що існувала при кафедральному хорі.

Перебування М.Вербицького й І.Лаврівського у Перемишлі, їхнє навчання та спів у кафедральному хорі (1828-1833) збіглися з періодом його найбільшого розквіту. Саме від А.Нанке вони отримали перші відомості з теорії музики та композиції.

Вся діяльність знаного композитора, хорового диригента, автора національного гімну України "Ще не вмерла Україна" Михайла Михайловича Вербицького (1815-1870) невіддільна від прогресивного руху за розвиток українського національного музичного мистецтва. Творчість композитора у різних музичних жанрах (хори, солоспіви, симфонічні твори та музика для театру) заклала основи професійної музики в Західній Україні. З десяти років він навчається у Перемишльському ліцеї та музичній школі при хорі кафедрального собору. В 1833 році вступає до Львівської духовної семінарії, де знайомиться з багатьма відомими в майбутньому діячами української культури. В період з 1842 по 1843 рік М.Вербицький керує хором Львівської Ставропігії, який був заснований О.Левицьким з Болтова в 1831 році. (Після відходу М.Вербицького з хором працює М.Рудковський, а з 1865 року - П.Бажанський.) У 1845 році М.Вербицький стає вчителем співу і керівником хору Львівської греко-католицької духовної семінарії, однак уже в наступному році повертається до Перемишля. 1850 року М.Вербицький приймає сан священника і переїздить на службу в с. Млини, де й проживає до самої смерті.

Сучасником і однодумцем М.Вербицького був Іван Андрійович Лаврівський, що увійшов в історію західноукраїнської музики як автор багатьох хорів, музики до драматичних вистав і талановитий хоровий диригент. Як і М.Вербицький, теоретичну підготовку він здобув у музичній школі при перемишльському кафедральному хорі в А.Нанке, а також вивчав гармонію у перемишльського органіста чеха Ф.Лоренца. Творчість І.Лаврівського особливо активізується у 50-60-ті рр., коли з'являються його численні хори без супроводу для чоловічого складу, які швидко завоювали собі популярність і часто виконувалися в концертах, а також у домашньому

побути. Серед них відомі такі, як: "Осінь", "До зорі", "Руська річка", "Заспівай ми, соловію" та ін.

З 1864 року І.Лаврівський керує хором товариства "Руська бесіда" у Львові, а з 1865 по 1867-й - хором Львівської греко-католицької духовної семінарії. Останній з приходом у 1835 році диригентом перемишльського хориста Г.Шашкевича, а пізніше І.-Х.Сінкевича та П.Любовича (1852 р.) переходить на фігуральний (партесний) спів. Після від'їзду І.Лаврівського в 1867 році до Холма, керівництво хором бере на себе О.Сінкевич, учень М.Вербицького.

Порфирій Іванович Бажанський (1836-1920) - теоретик, збирач фольклору, автор церковних і світських хорів, музичних п'єс, які він називав "просто народними операми" і який разом з І.Лаврівським, Кобринським, Мушковським, О.Сінкевичем теж у 1863-1871 рр. керував семінарським хором, - цей період діяльності І.Лаврівського охарактеризував так: "глибокомелянхо-лійний італійської школи гармоніста", однак нічого не згадуючи про саму диригентську манеру цього талановитого музиканта.

У творчості М.Вербицького та І.Лаврівського є багато спільних рис. Обидва вони - вихованці перемишльської школи, обидва боролися за утвердження і розвиток національної української культури, обидва були серед перших західноукраїнських композиторів і хорових диригентів.

Однією з визначних заслуг М.Вербицького, І.Лаврівського та їхніх однодумців є й те, що вони у складних суспільно-історичних умовах Галичини другої половини ХІХ століття зуміли започаткувати традиції хорового концертування. Саме за їхньою ініціативою і під їхньою орудою почалися "виступи-імпрези" семінарських та кращих церковних хорів. Надалі ці концертні традиції були розширені і згодом перетворилися в суто світські "вечорки".

Найбільшою художньою довершеністю відзначались концерти до ювілейних дат, особливо - Шевченківських. Перший Шевченківський

концерт відбувся 26 лютого (10 березня) 1865 року в Перемишлі. У Львові його вдалося провести лише через три роки - у 1868 році.

У цьому концерті прозвучали два музичні твори на текст "Заповіту": кантата для цих двох хорів (чоловічого і мішаного), соліста і симфонічного оркестру М.Вербицького та спеціально написаний для цієї дати хор М.Лисенка. Крім Шевченківських концертів, відбулись ювілейні вечори М.Вербицького, І.Лаврівського, І.Витвицького, а також концерт на честь М.Шашкевича.

Видатною постаттю серед музичних діячів Західної України цього періоду є Анатоль (Наталь) Климентович Вахнянин (7.IX.1841, с.Синява - 11.II.1908, м. Львів) - композитор, автор першої в Галичині опери "Купало", хоровий диригент, один із найбільш активних організаторів музичного життя в краї у кінці XIX - на початку XX ст. Закінчив Перемишльську гімназію, співав у хорі, навчався грі на скрипці. Продовжуючи освіту у Львівській духовній семінарії, А.Вахнянин керує студентським хором. По закінченні у 1863 році духовної семінарії, він протягом трьох років працював на посаді вчителя української мови у Перемишльській гімназії. Тут він створив з учнів товариство "Громада", а при ньому хоровий гурток і через два роки їхніми силами організував у Перемишлі перший у Галичині концерт, присвячений Т.Г.Шевченкові. Після закінчення в 1868 році Віденського університету понад 20 років працює вчителем гімназії у Львові, де в основному, і проходить його диригентсько-хорова та музично-громадська діяльність.

Важливу роль у культурно-просвітницькій роботі відіграли хорові осередки світського напрямку, що створюються на противагу церковним хорам у невеликих містах Західної України в другій половині XIX ст. Саме у цей час починає свій інтенсивний розвиток і концертна справа, виникають музичні організації і професіональний музично-драматичний театр, формуються композиторські та диригентські кадри. Важливими осередками музичного життя, де також розвивалися традиції хорового виконавства, були гімназії у Львові, Дрогобичі, Перемишлі, Стрії та інших містах.

Значне пожвавлення у 60-ті роки музичного життя, зокрема концертного, поставило питання про згуртування місцевих музичних сил, передусім хорових колективів, які змогли б забезпечувати проведення тих чи інших культурних заходів, відзначення ювілейних дат тощо. Значну роль у цьому відіграло товариство "Руська бесіда", при якому в 1864 році відкрився музично-драматичний театр, а також хор, організатором якого, як уже зазначалось вище, був І.Лаврівський. Концерти, музично-декламаційні вечори, на яких аматори виступали зі співом та читанням віршів, привертали до себе увагу громадськості. Музичні номери часто виконувались на балах, а також танцювальних вечірках "Руської бесіди". Так, наприклад, в оголошенні карнавалу в 1865 році зазначалось, що "в час відпочинку полуночного хор півців произнесе некоторіи улюблені руські пісні" [16].

Уже згадуваний нами раніше композитор А.Вахнянин 1870 року заснував музичне товариство "Торбан" - першу в Галичині організацію любителів хорового співу. В 1872 році він організовує хор учнівської молоді і студентів, силами якого була виконана перша дія опери "Купало".

Музичні виступи у Львові організувало і студентське об'єднання "Академічне братство", що розпочало свою діяльність у 1871 році, а з 1884-го - товариство ремісників "Зоря".

У 1891 році з його ініціативи у Львові заснувалося співацьке товариство "Львівський Боян" з нотним видавництвом при ньому. На установчих загальних зборах головою цього товариства було обрано В.Шухевича [8], головним диригентом хору - А.Вахнянина [5], а диригентом О.Нижан-ківського [17]. До складу першого правління товариства увійшов також відомий західноукраїнський композитор і хоровий диригент Д.Січинський [14]. Схвалений першими загальними зборами статут чітко визначив завдання товариства: "Плекання головно руськонаціонального співу як хорового, так і сольного, як також інструментальної музики..." [5, 13].

Створення постійної музичної організації "Львівський Боян" мало важливе значення для подальшого розвитку музичної культури і самого міста

Львова, як і всієї Галичини. "Історія товариства "Львівський Боян", - писав з приводу сорокаліття цього товариства С.Людкевич, - це щось більше, ніж історія одного тільки співочого гуртка; це без перебільшення один з головних шматків історії починів нашої музичної культури на Галицькій Україні" [12].

На зразок "Львівського Бояна" [1] почали засновуватись співацькі товариства "Боян" у всіх провінційних містах Галичини.

Уже у квітні на першому році свого існування хор "Львівського Бояна" під орудою А.Вахнянина виступив у концерті, присвяченому Т.Шевченкові, виконавши "Заповіт" М.Вербицького [6], "Івана Гуса" М.Лисенка [2] та "Молитву" з опери "Купало". Цього ж року колектив влаштував виїзні концерти в Стриї, Станіславі, Лавочнім, а також взяв участь у концерті, організованому на честь Великого Кобзаря громадськістю Кракова. Влітку 1891 року чоловічий хор "Львівського Бояна" виїхав на ювілейну виставку до Праги, де 22 липня влаштував концерт за такою програмою: М.Лисенко - "Quodlibet", "Спів Яреми з "Гайдамаків", "Мені однаково", "Ой пуцу я кониченька"; О.Ніщинський - "Закувала та сива зозуля"; А.Вахнянин - "Наша жизнь "; І.Лаврівський - "Красна зоре"; І.Воробкевич - "Над Прутом"; Матюк - "Крилець"; О.Нижанківський - "Гуляли ". Виступ хору був сприйнятий чеською громадськістю з великим захопленням.

А.Вахнянин виступив також ініціатором об'єднання численних хороших товариств у "Союз співацьких і музичних товариств" (1903 р.). Відкрита при ньому музична школа стала базою для організації Вищого музичного інституту, якому 1907 року було присвоєно ім'я М.В.Лисенка.

Як і А.Вахнянин у Галичині, видатний український композитор, хороший диригент, письменник, педагог і громадський діяч Ісидор Іванович Воробкевич (5.V.1836. - 19.IX.1903, м. Чернівці) [4] (літературний псевдонім Данило Млака) був одним із представників української інтелігенції, яка невтомно боролася за розвиток самобутньої національної культури на Буковині, за пробудження і становлення національної свідомості народу. Закінчивши гімназію, він за сімейною традицією вступає в духовну

семінарію у Чернівцях, яку закінчує у 1861 році. Працюючи, як і багато інших діячів української культури, священиком по глухих гуцульських селах, І.Воробкевич не пориває зв'язків з музичним життям, збирає фольклор, пише поетичні і музичні твори. В 1867 році сім'я Воробкевичів переїжджає на постійне проживання до Чернівців, де композитор стає учителем хорового співу в дяківській школі, гімназії і духовній семінарії. Усвідомлюючи недостатній рівень своєї музичної підготовки, він у липні 1868 року їде до Відня для підвищення фахової кваліфікації. Після шестимісячного навчання у Віденській консерваторії І.Воробкевич блискуче складає іспити з музично-теоретичних дисциплін і, отримавши диплом викладача співів і регента хору, повертається на початку 1869 року до Чернівців. Озброєний ґрунтовними музичними знаннями, композитор розгортає широку творчу, педагогічну і громадську діяльність. Він складає пісні й хори на власні вірші та на тексти інших авторів, komponує фортепіанні п'єси, пише велику кількість оповідань, новел і драматичних творів. І. Воробкевич є автором понад 400 творів для хору, близько 250 з яких написані на власні тексти під псевдонімом "Данило Млака". Решту хорів складено на вірші Головацького, Шевченка, Франка, Федьковича, Шашкевича, та інших авторів.

Великий вплив на хорову творчість І.Воробкевича мала його практична диригентська діяльність. Починаючи з 60-х років і до останніх своїх днів, він постійно працював з хоровими колективами - спершу з сільськими, а потім, у Чернівцях, - з дитячим шкільним, гімназійним і студентськими, колективом робітничої молоді і хором чернівецької "Бесіди". Це була справжня творча лабораторія. Часто композитор приносив на репетиції щойно написані власні твори, перевіряючи на практиці їхнє звучання.

І.Воробкевич добре знав і відчував природу й виразові можливості людського голосу, особливу увагу приділяв чистоті інтонації, виразній дикції, спрямовуючи всі засоби на відтворення необхідного музичного образу. Тож не дивно, що в 70-80-х роках ХІХ століття керовані ним чернівецькі хори набули слави професіональних мистецьких колективів. За його

починаючи та участю І.-Х.Сінкевича у багатьох містах і селах Буковини організовуються хорові гуртки, в яких широко запроваджується (як і по всій Західній Україні) багатоголосний (партесний) спів, замість вживаного доти одноголосного. Довголітній диригент-практик І.Воробкевич відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку хорової культури на Буковині, йому "належить почесне місце як невтомному й активному просвітителю і єдиному в минулому (дев'ятнадцятому. - І.Я.) столітті композиторові Буковини" [4, 42].

Отже, дослідження розвитку диригентсько-хорової культури Західної України у ХІХ столітті доводить її вагомість у становленні національної самосвідомості та значну роль у підвищенні духовного й інтелектуального рівня українського населення. Численні просвітницькі, мистецькі об'єднання (товариства), самодіяльні диригенти-хормейстери та колективи, що працювали під їхнім керівництвом, які перші професійні митці провадили не тільки просвітницьку роботу, а й значно підвищували культурний рівень українців, залишивши у спадок ряд хорових творів, які справедливо можна зарахувати до кращих надбань української музичної класики.

Використана література

1. Артистичний вістник. - Львів, 1905.
2. Архимович Л., Каришева Т., Шеффер, Шреєр-Ткаєню Т. та ін. Нариси з історії української музики: У 2-х томах. — К.: Мистецтво, 1964.
3. Бесіда.-Львів, 1888-4.2.
4. Білинська М. Сидір Воробкевич. - К.: Муз. Україна, 1982.
5. Гриневецький І. А.К.Вахнянин. - К.: Муз. Україна, 1961.
6. Загайкевич М.М. Михайло Вербицький. - К.: Муз. Україна, 1960.
7. Загайкевич М. Музичне життя Західної України другої половини ХІХ ст. - К.:Муз. Україна, 1960.
8. Зарицький Р. Ілюстрований музичний календар на 1904 рік. - Львів, 1904.
9. Колесса М. Основи техніки диригування. - К.: Муз. Україна, 1960.
10. Колодій Я. Остап Нижанківський. — Львів, 1993.
11. Кудрик В. Огляд історії української церковної музики. - Львів, 1937.
12. Людкевич С. У сорокаліття "Львівського Бонна", 1891-1931. -Львів, 1931.
13. Нарис історії "Просвіти" / Упор. І. Мельник. - Львів-Краків-Париж, 1993.
14. Павлишин С. Денис Січинський. - К.: Муз. Україна, 1980.
15. Павлишин С. Станіслав Людкевич. - К.: Муз. Україна, 1974.
16. Слово. -1865. - 13(25) січня.-Ч. 4.
17. Сов'як Р. Остап Нижанківський. - Дрогобич, 1994.